

**ПРОБЛЕМИ ФЕМІНІЗМУ, ГЕНДЕРНИХ СТУДІЙ ТА ПЕРЕКЛАДУ В УКРАЇНСЬКОМУ
КОНТЕКСТІ**

Стаття присвячена питанню взаємовпливу феміністичних, гендерних та перекладознавчих студій в Україні. Розглянуто питання залежності якості перекладу від розуміння перекладачем широкого соціокультурного, зокрема гендерного, контексту взаємодії текстів оригіналу та перекладу. Було виявлено, що часто перекладачки є дослідницями гендеру, що допомагає їм краще ідентифікувати себе з феміністичним дискурсом, представленим у творі, за переклад якого вони беруться.

Проблема гендерних аспектів перекладу пов'язана з ширшим контекстом рецепції феміністичних та гендерних ідей в українській культурі. Про фемінізм, "нову жінку", рівність статей заговорили ще в середині XIX століття. Згодом Наталя Кобринська була захопленою шанувальницею Джона Стюарта Міла, видатного англійського вченого, який цікавився проблемами свободи і демократії, і всіляко популяризувала його ідеї, створивши "Союз українок". Дослідники літературної творчості та видавничої і громадської діяльності Наталії Кобринської називають її першою письменницею та першою українською феміністкою Галичини. Про вплив західноєвропейських концепцій на Леся Українку та все середовище київської "Плеяди" свідчить листування поетеси і спогади про неї. Обстоюючи новітній європеїзм, літературний гурток української молоді "Плеяда" розробляє, зокрема, велику перекладацьку програму. Серед інших Леся Українка наголошує на першочерговості перекладів Жорж Санд. Вона 1890 року писала Михайлові Драгоманову, що "серед киян молодих остатнього часу починає ширитись європеїзм; вони починають учить європейські мови і інтересуватись європейською літературою. Доказом цього може служити те, що ми (молодіж) задумали видати цілу серію перекладів найкращих творів європейських і російських авторів" [1: 45].

Намагаючись познайомити земляків із новими прямуюваннями на Заході, Леся Українка 1900 року пише статтю "Нови перспективи і старі тіні ("Нова жінка" західноєвропейської белетристики)". Наголошуючи на зростанні інтересу до емансипаційної проблематики, вона аналізує творчість Жорж Санд, Джордж Еліот, Генрика Ібсена, багатьох інших майстрів англійської та французької літератури [2: 76].

1887 року у Львові вийшов альманах "Перший вінок" чи не першої у світі антології жіночої творчості зібраної, відредагованої та виданої жінками, за участю Наталії Кобринської, Олени Пчілки, Уляни Кравченко, Лесі Українки, Людмили Старицької-Черняхівської. Тут були вміщені прозові, поетичні та публіцистичні твори сімнадцяти жінок-письменниць з усіх регіонів України. Аналізуючи феміністичний дискурс культури того часу Соломія Павличко писала, що український *fin de siècle* позначений викликом, який кинули жінки-письменниці домінуючій чоловічій традиції. Завдяки цим авторкам в українській літературі прозвучала феміністична ідея [3: 78]. Після відходу цих авторок з літературної сцени феміністичний дискурс на десятиліття зник з літературної критики [3: 83].

Таким чином, у ранньому українському модернізмі феміністичний дискурс був добре розробленим. Натомість у міжвоєнний час становище змінюється. Риторикою " нової радянської жінки" у двадцяті роки охоче послуговуються, однак поступово посилюються антиєвропеїстські настрої. І перекладацькі проекти все більше узалежнюються від ідеологічних настанов. У літературі соціалістичного реалізму жінок-авторок стає – порівняно з ранньомодерністською добою – дуже мало. Їхні приватні історії не вписувалися в межі державницької ідеології радянської імперії. Жіноча психологія, переживання жінки у родині, вся приватна сфера вважалися незначущими. І так склалося, що, попри потужні феміністські наміри у письменстві початку XX століття, – мало не до кінця цього століття чутливість до західноєвропейських емансипаційних ідей була попросту втрачена. Потрібні були кардинальні зміни у самому статусі української культури, аби європеїстські орієнтації, а відтак і інтерес до перекладних текстів знову відродився. Гендерна школа в українській гуманітаристиці, насамперед, у літературознавстві, уможливила перепрочитання багатьох важливих сюжетів в історії вітчизняного письменства. 1991 року на сторінках журналу "Слово і час" було опубліковано добірку статей (Соломії Павличко, Віри Агеєвої, Тамари Гундорової), в яких розглянуто деякі феміністичні тенденції розвитку як класичної, так і модерної літератури. Як зазначає О. Забужко, українська феміністична критика середини 1990-х років зробила найплідніше відкриття, дестабілізуючи патріархальний канон у колоніальній культурі України, внаслідок чого раніше "погаслі" сегменти національної культури увімкнулися й запульсували новими актуалізованими смислами і відкритий цим напрямком процес інтелектуальної "деколонізації" можна вже однозначно вважати незворотним [4: 43].

Соломія Павличко ствердно визначилась із потребою феміністичної школи для українського літературознавства. І саме вона взялася забезпечувати теоретичне підґрунтя нової школи. Один за одним у видавництві "Основи" виходять українські переклади засадничих теоретичних праць. Насамперед, 1994

р. з'явилася "Друга стаття" Сімони де Бовуар. Це був один із нечастих натоді випадків, коли український переклад класичної філософської праці опублікований значно раніше за російський (російський переклад вийшов в 1997 р.). Хоча якраз цей переклад засвідчив і певну кризу перекладацької майстерності. Давалася взнаки невиробленість термінології, нерозуміння багатьох культурних контекстів, важливих для французької авторки. Коли порівняти з оригіналом, то в перекладі знаходимо прикрі лакуни, пропуски – перекладачі, схоже, вважали за можливе таким чином спростити своє завдання [5: 95]. Сам екзистенціалістський контекст був натоді новим для ширшого українського читача. Адже й переклад творів Жана-Поля Сартра також з'явився щойно на початку дев'яностих. Наступним проектом "Основи" став вихід 1998 року знаменитої "Сексуальної політики" Кейт Мілет, відомої американської письменниці-феміністки (переклад Уляни Потятиник та Петра Тарашука). Ще два класичні тексти видають "Альтернативи" – 1999 р. (рівно через сім десятиліть після англійського першодруку) "Власний простір" Вірджинії Вулф, а наступного – книгу "Метастази насолоди" відомого словенського психоаналітика Славоя Жижека. Варто зазначити, що така увага українських перекладачів та видавців до фемінізму (а в останньому випадку маємо блискуче використання принаймні двох методологій – гендеру та психоаналізу) пояснюється ще й західною грантовою підтримкою. Адже і в масштабних проектах Інституту Відкритого Суспільства, і в ініціативах Фонду "Відродження", і в інших перекладацьких програмах класичні тексти західної феміністичної думки посідали серед пропозицій грантодавців дуже важливе місце. Завдяки цьому витворюється певний інтелектуальний простір, усталюється традиція. Згодом виходять ще дві книжки французької письменниці, філософа, літературознавця Юлії Крістєвої – "Самі собі чужі" та "Полілог". Маємо тут чудову змогу переконатися, як перекладні ініціативи стимулюють розвиток українського гендерного перекладознавства, літературознавства, культурології, соціології. Виходять збірки й монографії Віри Агєєвої, Тамари Гундорової, Оксани Забужко, Соломії Павличко [6], Світлани Шліпченко [7], підручник з Основ теорії тендеру [8]. Очевидно, що без появи згаданих класичних розвідок ці книжки вітчизняних авторок, коли б і з'явилися, то не мали б такого широкого резонансу в академічній спільноті. З іншого боку, вже перші спроби переосмислити досвід забороненого й замкненого в спецхрани українського модернізму показали, що без гендерної теорії це зробити неможливо. Феміністична традиція першорядних авторок класичного канону, насамперед, Лесі Українки та Ольги Кобилянської, не відчитувалася поза тим інтелектуальним контекстом, яким були зацікавлені вони самі, як і багато інших письменників, публіцистів, критиків кінця XIX – початку XX століття. Гендерна школа, як слушно зазначає С. Павличко, не була самохіть імпортована із Заходу (у чому не раз звинувачували недоброзичливці українських феміністок), вона виявилася розвитком, продовженням, відродженням призабутої, але від того не менш авторитетної й значимої традиції.

В Україні існує з 1992 року програма сприяння видавничій справі "Сковорода", яка здійснюється за підтримки Посольства Франції в Україні спільно з Міністерством закордонних та європейських справ Франції. Її мета – підтримка українських видавців, які публікують українською мовою твори сучасних французьких авторів (присуджується у двох категоріях – художня література і гуманітарні та суспільні науки). У межах цієї програми Посольство співпрацює на постійній основі близько із п'ятнадцятьма українськими видавництвами. За час існування програми видано понад 250 книжок, серед яких поезія, проза, збірки драматургії тощо. Премія сприяє популяризації та перекладу наукової, художньої франкомовної літератури в Україні. Особливе місце займають переклади французьких письменниць. У 2001 році вийшов переклад романів "Дитинство" та "Золоті плоди" Наталі Саррот (переклад Ганни Малець). 2002 року київське видавництво "Факт" за сприянням Посольства Франції почало видавати серію "Сучасний французький жіночий роман". Чотири сучасні жіночі романи увійшли до цієї серії – "Пристрасть", "Застигла жінка" Анні Ерно, "Полонянки мису Тенес" Венери Курі-Гати, "Відвертість за відвертість" Поль Констан (переклад Софії Саваневської). Твори Анні Ерно та Венери Курі-Гати переклала Євгенія Кононенко, відома українська письменниця, поетеса та перекладачка з французької та англійської мов. У 2004 році вийшли переклади романів Франсуази Малле-Жоріс "Паперовий будиночок" (переклад Ганни Малець), Амелі Нотомб "Саботаж кохання" (переклад Лариси Федорової), Сільві Жермен "Книга ночей" (переклад Анатолія Перепаді). У 2006 було перекладено твори Маргаріт Дюрас "Пробудження Лол В. Штайн" (переклад Дарії Бібікової), Анни Гавальди "Я його кохала" (переклад Марії Венгрєнівської), Анні Ерно "Майдан. Жінка" (переклад Юрія Аніпера). Пізніше вийшли друком твори Анн-Софі Брасм "Дихаю" (2008 р., переклад Ярини Тарасюк), Маргеріт Дюрас "Коханець" (2009 р., переклад Романа Осадчука), Мюріель Барбері "Елегантна їжачиха" (2010 р., переклад Євгенії Кононенко), Ірен Немировської "Вино самотності" (2010 р., переклад Ганни Малець), Маргеріт Дюрас "Хіросіма, любов моя. Сценарій і діалоги" (2010 р., переклад Юрія Аніпера).

Як слушно зауважує О. Чередниченко, адаптація перекладу в культурі, яка має власну розроблену традицію, набагато простіша, аніж у культурі, де такої традиції немає [9]. Наталя Кобринська, Мілена Рудницька, Олена Пчілка, Людмила Старицька-Черняхівська були першими, хто заговорив про статтю та фемінізм в українській літературі. Хоча лексика та синтаксис їхніх статей потребує удосконалення, але

водночас вони заклали основи феміністичної термінології в українській мові, яку можна використовувати й нині.

До термінологічної однастайності нам ще дуже далеко, тому що лише на початку 90-х років ХХ століття вітчизняна жіноча проза усвідомлюється як цілісний літературний феномен. Терміни "фемінність", "жіночість", "жіночність" різними дослідниками використовуються часом у різних значеннях. Запозичуються лексеми переважно з англійської. Скажімо, паралельно функціонують лексеми "фемінність" і "жіночність" [10], "місогінія" та "жінконенависництво" [11]. Говорять про "гендерну ідентичність" і "гендерну тожсамість" [12]. З жіночими студіями простіше – тут термінологія більш узвичаєна. Натомість чоловічі студії – галузь значно молодша. На Заході дослідження маскуліності сьогодні дуже популярні (Роберт Коннелл, Керол Герінгтон, Сандра Ліпшиц Бем, Пол Робінсон, Сліот Боренштейн). Так само активно досліджуються соціостатеві ролі, проблема співвідношення статі і гендеру тощо. У нас маємо лише поодинокі публікації (Сергій Жеребкін, Оксана Забужко). І з українськими відповідниками слова "маскуліність" (чи прикметника "маскулінний") справа виглядає безнадійнішою, аніж з поняттями фемінності. "Маскулінність", "чоловічість", "мужчинність" – усі ці терміни ще мало досліджені. Перекладачі не завжди дають собі раду і з тим фактом, що в українській мові слово "чоловік" може означати і відповідну стать (англійське *man*, французьке *homme*) і сімейний статус (англійське *husband*, французьке *marі*).

Ще одна проблема, з якою стикаються перекладачі художніх текстів, – це "цнотливість" української літератури та української літературної мови. Ця проблема існувала завжди, принаймні у новому та новітньому письменстві. Теми пов'язані із зображенням сексуальності, тілесності тощо, були "закритими" для широкого читацького кола, а цілі пласти лексики опинилися за межами власне літературної норми. Поступово в українській радянській літературі впродовж десятиліть вироблявся стерильний варіант української мови, який все більш відходив від розмовної. Мова періоду соціалістичного реалізму не допускала використання жаргонізмів, елементів сучасного міського сленгу, брутальної лексики. Ця мова була "штучною" і не придатною для написання модерної урбаністичної літератури. (І, скажімо, переклад романів американських письменників Нормана Мейлера або Генрі Міллера у вісімдесяті роки був майже неможливим власне з мовних причин, через брак лексичних ресурсів, апробованих саме в сучасній літературній практиці. Вже не кажучи про те, що й смаки перекладачів та видавців формувалися не без впливу поширених у патріархальному суспільстві гендерних стереотипів).

Цікавими з цієї точки зору видаються думки про реанімацію української мови сучасного українського письменника А. Кокотюхи. Він наводить приклад поета і критика Максима Розумного, який означив ситуацію як "невідповідність між почуттям внутрішньої покликаності і відчуттям виражальної спустошеності", а відтак завдання свого покоління вбачав у "намаганні реанімувати мову як загально значиму реальність" [13: 99]. У дев'яності роки літературна українська мова стає більш модернізованою та урбанізованою. Згадана "реанімація" означала і збагачення, повернення лексики, яку вилучали редактори в намаганні наблизити українську мову до російської, й використання в художньому тексті розкутіших розмовних форм, відхід від мовного пуризму, який часто просто унеможлилював висловлювання з приводу якихось складніших речей, аніж, описання побуту, природи тощо. У своєму романі "Польові дослідження з українського сексу" Оксана Забужко використовує велику кількість ненормативної, табуованої лексики, що викликало гостру читацьку полеміку. Цікаво відзначити, що при відтворенні обценної лексики роману "Відвертість за відвертість" сучасної французької письменниці Поль Констан перекладачка Софія Саваневська застосовує російські лайки, адже сучасна українська обценна лексика досить обмежена [14].

Перекладачі із західноєвропейських мов цю проблему мали завжди. Сцени, несумісні з радянською мораллю, або викидалися з тексту, або пом'якшувалися шляхом редагування. Ще гірше було з ненормативною лексикою, яку радянські редактори не пропускали ні за яких обставин. Чи не першою, хто зважився на такий собі перекладацький мовний бунт, була таки Соломія Павличко. У її перекладі роману Лоуренса "Коханець леді Чатерлей" дуже добре перекладені сексуальні сцени, описи тілесного досвіду тощо. Водночас і самі українські письменники шукали джерел і засобів збагачення мови. Йдеться про спадщину XVII – XVIII століття, про добу бароко. Оскільки добре розробленою була і мова високого, і низового бароко (вертепна традиція, поезія мандрованих дяків-пивоїзів тощо), то лексику не треба було придумувати, її треба було просто підняти зі словників і з призабутих текстів. Дуже успішним у цьому сенсі був досвід Оксани Забужко, Юрія Винничука. З проблемою відтворення ненормативної лексики, сленгу, лихослів'я стикається і Євгенія Кононенко при перекладі романів сучасних французьких письменниць "Пристрасть" Анні Ерно та "Полонянки мису Тенес" Венери Курі-Гати [15: 102].

Роман Лоуренса в перекладі Соломії Павличко був першим етапом, який наближав українського читача до таких новацій. Поява цього перекладу полегшувала завдання, яке поставила перед собою Оксана Забужко. Як писала про "Польові дослідження з українського сексу" Віра Агеєва, "все ж найбільш неприйнятним для рецензентів стало навіть не порушення тих чи тих найстрогіших заборон на

зображення певних пластів реальності, а, насамперед, мова роману Оксани Забужко. Ненормативна лексика в устах жінки видавалася чимось кінцем світнім" [16: 292]. "На мій превеликий подив, – коментувала сама авторка, – це виявилось найдражливіше – мови роману не прийняли навіть ті, хто загалом поставився до нього зовсім прихильно, а то й ентузіастично" [17: 191]. Використання ненормативної лексики – одна зі стратегій, до якої не раз зверталися авторки-феміністки.

Жіночий стиль, жіноча література пов'язувалися з описом кохання, материнства, родини, домашнього та приватного світу, демонстрували вторинність, слабкість жінки навіть на рівні емоцій. Брутальна, ненормативна лексика виражає силу, владність – і жінкам вони були заборонені. Оксана Забужко ці важливі установки патріархальної культури порушила – що й викликало шквал критики і звинувачень. Очевидно, що перекладачі таких вільностей собі здебільшого не дозволяли. І це унеможливлювало переклад багатьох художніх текстів, написаних в часи Кейт Мілет та сексуальної революції в Європі. Йдеться принаймні про другу половину XIX і все XX століття. Українські фахівці й не бралися ні за теоретичні праці, ні за феміністичну прозу. Адже героїні цієї прози порушували горизонт сподівань патріархальної культури, вони були незрозумілими, нецивілізованими, "дикими". Колись Максим Рильський навів в одному з листів до Корнія Чуковського блискучий приклад залежності перекладача від культурного контексту і конотацій, усталених в фольклорі, літературному слововжитку тощо. У сербських піснях та думах слово "змія" має позитивне значення. І перекладачі мусили шукати іншу лексему, жертвуючи точністю, але зберігаючи настрій і ціннісний контекст: щодо "змії" у сербському епосі... Мені, як перекладачеві сербських дум (невже я не надіслав Вам своїх перекладів?) також зустрічалася ця проклятуша *змія*, що має у сербському епосі позитивний характер. ... Здається, і я, грішний. Слідами Старицького заміняв цю змію нашою рідною *зозулею*..." [18: 308]. Ось до таких замінів, метафорично кажучи, поганой злої змії приязною й лагідною зозулею вдавалися часом і перекладачі, то завуальовуючи сексуальний досвід героїнь, то викидаючи будь-які згадки про гомосексуалізм (як-от у випадку того ж Оскара Вайлда), то попросту намагаючись представити жінку *жіночнішою*, тобто слабшою.

Можемо підсумувати, що гендерна чутливість перекладача, його ставлення до проблем статі і гендеру, а часом просто його /її обізнаність чи необізнаність з широким соціокультурним контекстом визначають і якість перекладу, і його точність, і репрезентацію персонажів, яка корегувалася відповідно до українських реалій і установок, без належного врахування позиції самого автора. Можна легко простежити, що в останнє десятиліття ситуація починає мінятися. Такі перекладачки, як Соломія Павличко, Євгенія Кононенко, Софія Саваневська, Зоя Борисюк, уже не бояться торкатися табуйованих тем чи проблем. Цікаво, що часто перекладачки є і дослідницями гендеру, що допомагає їм краще ідентифікувати себе з феміністичним дискурсом, представленим у творі, за переклад якого вони взялися. Для таких змін гендерної ідентифікації перекладачів потрібні були дуже серйозні зміни в самій українській соціокультурній ситуації. Таким чином, український досвід, хронологічно суттєво запізнілий щодо західноєвропейського, тут може бути дуже цікавим для узагальнень.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах / Леся Українка. – Т. 10. – К. : Наукова думка, 1978. – 542 с.
2. Українка Леся. Зібрання творів у 12 томах / Леся Українка. – Т. 8. – К. : Наукова думка, 1977. – 314 с.
3. Павличко С. Теорія літератури / С. Павличко. – К. : Основи, 2002. – 679 с.
4. Забужко О. Notre Dame d'Ukraine / О. Забужко. – К. : Факт, 2007. – 238 с.
5. Брус Л. С. Гендерні стереотипи у творі Сімони де Бодуар "Друга стаття" та їх відтворення в перекладі / Л. С. Брус // Збірник наукових праць. Мовні і концептуальні картини світу. Випуск 23. Ч. 1. – К. : Вид-во Київський університет, 2007. – 359 с.
6. Павличко С. Фемінізм / С. Павличко. – К. : Вид-во Соломії Павличко "Основи", 2002. – 322 с.
7. Шліпченко С. Гендер : погляд з архітектурної перспективи / С. Шліпченко // Гендер і культура : зб. ст / [упоряд. В. Агеєва, С. Оксамитна]. – К. : Факт, 2001. – С. 121–130.
8. Основи теорії гендеру : [навчальний посібник]. – К. : "К.І.С.", 2004. – 536 с.
9. Чередниченко О. Про мову і переклад / О. Чередниченко. – К. : Либідь, 2007. – 248 с.
10. Словарь гендерных терминов / [под ред. А. А. Денисовой] // Региональная общественная организация "Восток-Запад : Женские Инновационные Проекты". – М. : Информация XXI век, 2002. – 256 с.
11. Словник з гендерної тематики до книжки Дж. Батлер "Гендерний клопіт" [Електронний ресурс] / переклад книжки – вид-во "Entis" ; упорядниці словника М. Дмитрієва. – Режим доступу : <http://www.ua-pereklad.org/ua/theory/slovnitem>.
12. Короткий термінологічний словник гендерної теорії [Електронний ресурс] – Режим доступу : <http://www.krona.org.ua/uk/glossary>.
13. Кокотюха А. Про сучасний літературний процес / А. Кокотюха, М. Розумний // У виданні: Іменник. Антологія дев'яностих. – К. : Смолоскип, 1997. – 264 с.
14. Дячук Л. С. Феміністські та антифеміністські мотиви в романі Поль Констан "Відвертість за відвертість" та проблеми їх відтворення в українському перекладі / Л. Дячук // Studia Linguistica (у друці).

15. Брус Л. С. До питання гендерних позицій перекладача : французька жіноча проза в перекладі Євгенії Кононенко / Л. Брус // Збірник наукових праць. Мовні і концептуальні картини світу. Випуск 25. Ч. 1. – К. : Вид-во Київський університет, 2009. – 311 с.
16. Агеева В. Жіночий простір : феміністичний дискурс українського модернізму / В. Агеева. –К. : Факт, 2003. – 320 с.
17. Забужко О. Жінка-автор у колоніальній культурі, або знадоба до української гендерної міфології / О. Забужко // Хроніки від Фортінбраса. – К. : Логос, 1999. – 420 с.
18. Рильський М. Мистецтво перекладу / М. Рильський. – К. : Радянський письменник, 1975. – 344 с.

Матеріал надійшов до редакції 01.04. 2011 р.

Дячук Л. С. Проблемы феминизма, гендерных исследований и перевода в украинском контексте.

Статья посвящена вопросу взаимодействия феминистических, гендерных и переводоведческих студий в Украине. Рассматриваются вопросы зависимости качества перевода от понимания переводчиком широкого социокультурного, в частности гендерного, контекста взаимодействия текстов оригинала и перевода. Было выявлено, что часто переводчицы являются исследователями гендера, благодаря чему они лучше идентифицируют себя с феминистическим дискурсом, представленным в тексте, за перевод которого они берутся.

Diachuk L. S. The Problems of Feminism, Gender Studies and Translation in the Ukrainian Context.

The article deals with the question of interaction of feminism, gender and translation studies Ukraine. The questions of dependence of translation quality from the translator's understanding of wide sociocultural, in particular gender, the interaction context of original text and translated text are examined in the article. It has been discovered that female translators are the explorers of gender, owing to that they identify themselves with the feminist discourse, represented in the translated text.